

SUOMIŲ RAŠYTOJO TIESOS ŽODIS APIE SOVIETINĘ BALTIJOS ŠALIŲ OKUPACIJĄ

PROF. HABIL. DR. LIUDAS TRUSKA

Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakultetas

Vilnius Pedagogical University Faculty of History

T. Ševčenkos 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas lietistkat@vpu.lt

Waltari, Mika (Nauticus). *Tiesa apie Estiją, Latviją ir Lietuvą*. Iš suomių kalbos vertė Stasys Skrodenis. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005, p. 86.

Ankstyvą 1941 m. pavasarį Švedijoje pasirodė Nautikuso „Tiesa apie Estiją, Latviją ir Lietuvą“ – knygelė apie ką tik SSRS įvykdytą Baltijos šalių okupaciją ir aneksiją. Šiandien žinome, jog knygos autorius – garsus suomių rašytojas, daugelio istorinių romanų¹ autorius Mika Waltaris. Ką tik buvo pasibaigęs 105 dienas trukęs Žiemos karas, kuriame suomiai apgynė savo nepriklausomybę,

tačiau turėjo sovietiniam agresoriui perleisti didelę teritorijos dalį. Nugaltėtoje Suomijoje kalbėti apie SSRS agresiją pietiniame Baltijos jūros krante buvo negalima, todėl knygelė Nautikuso slapyvardžiu buvo išleista kaimyninėje Švedijoje.

Kaip įvade nurodo knygos vertėjas į lietuvių kalbą prof. Stasys Skrodenis, „Tiesa apie Estiją, Latviją ir

¹ Keli jų išleisti ir lietuvių kalba: „Sinuhė egiptietis“ (1997), „Turmsas nemirtingasis“ (1998), „Mirties angelas“ (1999).

Lietuvą“ – ne istorinė studija, o publicistinis kūrinys, tiesos žodis apie sovietų klastą kaimyninėse šalyse, apie jų okupavimą ir įjungimą į „broliškų respublikų šeimą“. M. Waltaris savo darbą skyrė suomių skaitytojams, parodydamas, kas laukė Suomijos, jeigu ji, kaip Lietuva, Latvija bei Estija, būtų kapituliavusi, primindamas, kad nors karas pasibaigė, tačiau sovietais pasitikėti negalima.

Rašydamas knygėlę autorius susidūrė su problema – objektyvios informacijos apie įvykius Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje stoka. Nuo 1940 m. birželio vidurio šios šalys nuo likusio pasaulio buvo atskirtos geležine uždanga ir vienintelis informacijos šaltinis M. Waltariui buvo SSRS žiniasklaidos pranešimai bei bėglių pasakojimai; autoriui taip pat buvo prieinami sovietinės Estijos spaudos bei radijo pranešimai. Matyt todėl Estijai recenzuojamoje knygoje skirta daugiausia vietos. Svarbiausias šaltinis apie okupuotą Lietuvą autoriui buvo 1941 m. pradžioje švedų kalba pasirodžiusi mūsų rašytojo, žurnalisto ir diplomato Igno Šeinių knyga „Raudonasis tvanas“. Skaitant M. Waltario veikalą

reikia turėti galvoje, kad I. Šeinius, kaip Lietuvos Raudonojo Kryžiaus atstovas Vilniuje, sovietų okupuotoje šalyje tei gyveno du mėnesius² ir apie įvykius galėjo spręsti tik iš valdžios kontroliuojamos žiniasklaidos pranešimų, žmonių pasakojimų, gandų. Todėl ir I. Šeinių, ir M. Waltario knygose pateiktos žinios apie sovietinę Lietuvos okupaciją bei aneksiją, iš esmės būdamos teisingos, kartu yra paviršutinės, vietomis klaidingos, gandų lygio. Tačiau tai nemažina „Tiesos apie Estiją, Latviją ir Lietuvą“ reikšmės 1941 m. suomiams.

M. Waltaris tik kelis puslapius skiria trijų Baltijos šalių raidai nepriklausomybės laikotarpiu, pastebėdamas, kad jų laimėjimai ūkio bei kultūros srityse per istoriškai labai trumpą – tik 20 metų – laikotarpį kelia pagarbą ir susizavėjimą. Kartu suomių autorius teigia, kad šių šalių vidaus gyvenime sutarimo nebuvo. Čia, matyt, turimi galvoje 1926 m. Lietuvoje, o 1934 m. Latvijoje ir Estijoje įsigalėję autoritariniai režimai, protegavę savo šalininkus ir slopinę opoziciją, tuo pačiu skaldę visuomenę.

² 1940 m. rugpjūtį I. Šeinius perėjo Lietuvos–Vokietijos sieną ir pasiekė Švediją, kurioje išgyveno iki gyvenimo pabaigos 1959 m.

Chronologinės M. Waltario knygos ribos – 1939 m. rugpjūčio pabaiga, kai buvo pasirašytas Molotovo-Ribentropo paktas, ir 1940 m. rugpjūčio pradžia, kai Lietuvai, Latvijai ir Estijai buvo primestas sovietinių sąjunginių respublikų statusas. Išimtis padaryta tik Estijai, kurios gyvenimo raida apžvelgta iki 1941 m. pradžios.

Recenzuojamoje knygelėje skaičiama: „1939 m. rugpjūčio 24 dieną kaip perkūnas pasaulį sukrėtė žinia apie Sovietų Sąjungos ir Vokietijos sudarytą nepuolimo sutartį“, nulėmusią tolesnius įvykius – Antrojo pasaulinio karo pradžią, taip pat ir daugelio šalių likimą (16 psl.). Kaip žinia, pagal rugpjūčio 23 d. slaptą Molotovo ir Ribentropo susitarimą SSRS įtakos sferai atiteko Suomija, Estija, Latvija ir rytinė Lenkija, o Vokietija gavo Lietuvą, vakarinę Lenkijos dalį, tačiau svarbiausia – laisvas rankas Vakaruose, nebijant, kad pradėjusi karą, bus užpulta iš Rytų. Rugsėjo 28 d., jau nelikus Lenkijos, susitarimas buvo peržiūrėtas ir Vokietija mainais už tam tikras teritorijas Lenkijoje perdavė sovietams Lietuvą. Prasmingas šio knygos skyrelio pavadinimas: „Baltijos šalys – pasaulinės politikos įkaitės“.

M. Waltaris aprašo sovietų priekabiavimą pasirašius Molotovo-Ri-

bentropo paktą. Rugsėjo 17 d. iš Talino uosto paspruko karinis lenkų laivas „Orzel“, taip išvengdamas internavimo. Maskva apkaltino Estiją, kad ji nesugeba kontroliuoti situacijos ir tuo keliamas pavojus SSRS saugumui. Narvos įlankoje „nežinomi laivai“ atseit apšaudė sovietų prekybinį laivą „Metalist“. Prie Estijos krantų prasidėjo Raudonojo karinio laivyno manevrai. Spaudžiama ir bauginama Estija rugsėjo 28 d. pasirašė su SSRS savitarpio pagalbos sutartį, pagal kurią Hījumos ir Saremos salose bei Paldisko vietovėje buvo įkurdintos sovietų karinio laivyno ir aviacijos bazės. Primesti tokią pačią sutartį Latvijai nereikėjo net preteksto. Spalio 5 d. į Maskvą atvykęs jos užsienio reikalų ministras Munteris pasirašė savitarpio pagalbos sutartį, numačiusią sovietų karinio laivyno bazes Liepojos bei Ventspilio uostuose. Lietuvai, pasak autoriaus, sovietai primetė sutartį dar lengviau, nes ji atgavo Vilnių. Paskutinioji Baltijos valstybė, kuriai buvo pasiūlyta identiška sutartis (su rusų karinėmis bazėmis Helsinkio apylinkėse), buvo Suomija. Tačiau Helsinkio atsakymas buvo „Ne!“ Todėl suomiams teko kariauti, patirti didelius žmonių ir materialinius nuostolius. „Per taikos paliaubas daug praradome, – tvirtin-

na M. Waltaris. – Praradome daugiau, negu SSRS iš Suomijos reikalavo 1939 m. rugsėjį. Užtat išsaugojome savo nepriklausomybę ir laisvę“. Prie to dar dera pridurti, kad suomiai išsaugojo savigarbą, pelnė pasaulio pagarbą ir įrašė didvyrišką puslapį į tautos istoriją.

Suomių autorių stebina Baltijos šalių nevieningumas. Jis rašo: „Baltijos šalys tarpusavy nebendradarbiavo, priešingai, jų vadovai vienas į kitą žiūrėjo įtariai ir pavydžiai, net bendras pavojus neįstengė pašalinti to priešiško“ (19 psl.). Tuo metu, kai buvo spaudžiama Estija, Lietuva ir Latvija M. Waltariui atrodė „tarsi zuikiai, kurie bando savo galvas pakišti po krūmais ir tikisi likti medžiotųjų nepastebėti“. Kaunas ir Ryga net nežinojo apie esantį keliamus Maskvos reikalavimus! Kai suomiai kariavo, provyriausybė Latvijos, Lietuvos ir Estijos spauda rašė apie savo šalių „tolliaregiškumą“, „politinį realizmą“, „išmintingą lankstumą“ ir Suomijos „trumparegiškumą“, „atitrūkimą nuo realybės“.

Pasak M. Waltario, Vilniaus grąžinimas „Lietuvoje sužadino viso-

keriopą entuziazmą ir visiškai užmerkė [lietuvių] akis prieš kitą sutarties dalį“ – karines bazines (20 psl.). Čia autorius neteisus. Jis nežinojo apie grėsmę šalies nepriklausomybei akcentavusį pasiuntinių memorandumą prezidentui A. Smetonai,³ apie žmonių posakį „Vilnius – mūsų, o mes – rusų“.

SSRS galėjo užimti Baltijos valstybes jau 1939 m. rugsėjo pabaigoje: su Berlynu susitarta, Lenkijos nebebuvo, Vakarų valstybės visiškai izoliuotos nuo Rytų Europos. Tačiau sovietai, kitaip negu naciai, kur kas daugiau skyrė dėmesio formai, teisėtumo regimybės savo ekspansijai sudarymui. Todėl jie aštuonis mėnesius laukė. Kaip teigia M. Waltaris, Lietuvos, Latvijos ir Estijos nepriklausomybės dienas prailgino ir gynybinis suomių tautos karas. Metas veikti atėjo 1940 m. pavasarį: karas su Suomija baigtas, o vokiečiai užėmė Daniją, Norvegiją ir pradėjo didįjį puolimą Vakaruose; gegužės mėnesį buvo akivaizdu, kad Prancūzija sutriuškinta. Būtent tuomet pasigirdo rūstus griaustinis iš Maskvos padangės.

1939 m. rudenį sovietai pradėjo

³ Žr.: Truska, L., Kancevičius, V. *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose*. Vilnius, 1990, p. 228–238.

nuo Estijos, o 1940 m. pavasarį – nuo Lietuvos, nes ši buvo arčiausiai Vokietijos. Suomų autorius aprašo Maskvos kabinėjimąsi prie Lietuvos: sugalvotą banalią istoriją apie tariamai lietuvių pagrobtus, tardomus ir žiauriai kankinamus SSRS įgulų karius.

Knygelėje išsamiai perpasakotas 1940 m. birželio 14 d. SSRS ultimatumo Lietuvai turinys. Po dviejų dienų tokius pat ultimatus gavo Ryga ir Talinas. Visoms trims valstybėms ultimatumo terminas – 9–10 valandų. „Taigi sulaukusi reikiamos akimirkos Sovietų Sąjunga aiškiai sulaužė visus savo pažadus ir okupavo Baltijos šalis, nepaisydama su jomis sudarytos savitarpio pagalbos sutarties sąlygų“, kurių viena buvo nesikišti į Baltijos šalių vidaus reikalus, gerbti jų suverenitetą, – taip M. Waltaris vertina Maskvos ultimatumus Lietuvai, Latvijai ir Estijai (psl. 33).

Knygoje trumpai charakterizuoti okupuotoms šalims paskirti ypatingieji SSRS vyriausybės įgaliotiniai. Visi trys buvo niūrios asmenybės. Estijos „globėjas“ Ždanovas buvo susijęs su Suomijos karu, į Rygą atsiųstas Vyšinskis buvo pagarsėjęs kaip kaltintojas ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Maskvoje vykusiuose teismo procesuose prieš senąją

bolševikų gvardiją, reikalaudamas šaudyti kaltinamuosius „kaip pasiutusius šunis“. Užduotį į narvą uždaryti Lietuvą, anot M. Waltario, gavusio Vladimiro Dekanozovo praeityje – sukilimo Gruzijoje numalšinimas, darbas GPU (Glavnoje političeskoje upravlenije – NKGB pirm-takas), Užsienio reikalų liaudies komisariate.

Vienas svarbiausiųjų Maskvos emisarų Kaune, Rygoje ir Taline uždavinių – sudaryti marionetines vyriausybes. Justą Paleckį M. Waltaris apibūdina kaip „garbingą vyrą, kartais galbūt politiškai neįžvalgų“, labai gerai vertina ir Liaudies vyriausybėje ministro pirmininko bei užsienio reikalų ministro pareigas ėjusį prof. V. Krėvę, finansų ministrą Galvanauską, teisingumo ministrą Povilą Pakarklį. „Žvelgiant iš šalies, toji vyriausybė visai neatrodė pavojinga. Tiesa, trys paskutinės pavardės (vidaus reikalų ministro M. Gedvilo, žemės ūkio – M. Micčio ir sveikatos apsaugos – L. Kogano) kėlė įtarimą, bet kitą vyriausybės dalį sudarė sąžiningi idėjos žmonės, kurių patriotiškumu nereikėjo abejoti (...). Lietuvių tauta lengviau atsisėpė, kai vyriausybės sudėtis tapo žinoma. Veidai nušvito“, – taip marionetinę Lietuvos vyriausybę vertina M. Waltaris (35 psl.). Ži-

noma, suomių autorius tik pakartoja I. Šeiniaus vertinimą. Nei vienas, nei kitas nežinojo, kad Liaudies vyriausybėje atsitiktinių žmonių nebuvo, išskyrus nebent E. Galvanauską, kad J. Paleckis ir V. Krėvė dar 1939 m. rudenį, sutriuškinus Lenkiją, lankėsi SSRS pasiuntinybėje Kaune ir teiravosi, ar greit į Kauną ateisianti Raudonoji Armija⁴.

Pasak M. Waltario, kur kas blogesni pasirinkimą turėjo Vyšinskis Latvijoje. Jos marionetinės vyriausybės vadovas prof. Augustas Kirchneris – „senas pasiligojęs ponas, į kurį anksčiau nebuvo kreipiama kiek daugiau dėmesio dėl jo charakterio ypatybių (...). Kiti vyriausybės nariai viešajame gyvenime buvo palyginti mažai žinomi“ (36 psl.). Blogiausia, anot autoriaus, sekėsi Ždanovui Estijoje, kurios prezidentas Patsas ne tik nepabėgo, kaip Smetona, bet pasiliko savo poste ir netgi bandė derėtis su Maskvos emisaru dėl naujos vyriausybės sudėties. Tačiau galiausiai buvo priverstas kapituluoti ir jis. Ekscentriško poeto Johano Varese vadovaujama marionetinė Estijos Vyriausybė buvo suda-

ryta iš mažai žinomų asmenų, tačiau, pasak M. Waltario, iš „sąžiningų Tėvynės patriotų“. Nors ir idealizuodamas visų trijų šalių marionetinių vyriausybių narius, M. Waltaris pripažįsta, kad tokie, pagal jį, idealistai, dori, bet politiškai naivūs asmenys – „liūdna, kad taip yra – didelių sukrėtimų metu kelia didžiulį pavojų tautai ir visai jos egzistencijai. Ir šitie vyrai su geromis viltimis atidavė savo tautas į Sovietų Sąjungos rankas. Jų galima pasigailėti, tačiau jų lengvatikybės niekas negali pateisinti“ (39 psl.).

Kitas iš eilės svarbiausias Dekanozovo, Vyšinskio ir Ždanovo uždavins buvo inscenizuoti savanorišką Lietuvos, Latvijos ir Estijos įsijungimą į „broliškų tautų šeimą“. M. Waltaris pastebi, kad visose trijose okupuotose šalyse įvykiai klostėsi pagal tą pačią schemą: legalizuotos komunistų partijos, uždraustos visos „buržuazinės“ organizacijos, monopolizuojama žiniasklaida, iš įstaigų „valomi“ nuo „liaudies priešių“, prasidėjo areštai. Visose trijose šalyse tomis pat dienomis, liepos 14–15, įvyko „liaudies parlamentų“

⁴ Žr.: Tamošaitis, M. Sovietų pasiuntinybės įtaka lietuvių inteligentijai XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ir okupacijos pradžioje. *Kultūros barai*. Nr. 7, p. 74–79; Tamošaitis, M. Kairioji lietuvių inteligentija Lietuvos okupacijos išvakarėse. *Akiračiai*. 2004, Nr. 3.

(Lietuvoje ir Latvijoje – Seimo, Estijoje – Dūmos) rinkimai pagal sovietinę tvarką – vienas kandidatas į vieną vietą; kandidatus galėjo kelti tik komunistai. Visų trijų šalių „parlamentai“ susirinko tą pačią dieną (liepos 21-ąją), o jų darbotvarkė buvo identiška: 1) sovietinės santvarkos šalyje paskelbimas; 2) kreipimasis į SSRS Aukščiausiąją Tarybą, prašant priimti šalį į SSRS; 3) žemės nacionalizavimas; 4) bankų ir pramonės nacionalizavimas. Savaime suprantama, kad visi nutarimai buvo priimti vienu balsu. Liūdnuos Lietuvos, Latvijos ir Estijos 1940 m. vasaros įvykius suomių rašytojas užbaigia skyreliu „Mirties nuosprendžio reikėjo prašyti pačiam!“ – apie parlamentinių delegacijų kelionę į Maskvą, kur jos rugpjūčio 3–5 dienomis perdavė SSRS Aukščiausiąjai Tarybai savo šalių „prašymus“. Savaime aišku, kad „prašymai“ buvo patenkinti. Suverenios Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybės tapo sąjunginėmis SSRS respublikomis, kurių statusas iš esmės nesiskyrė nuo bet kurios Rusijos srities teisių.

Tolesnę sovietizaciją iki 1941 m. pradžios M. Waltaris aprašo tik Estijos pavyzdžiu (60–86 psl.).

Šių dienų skaitytojas M. Waltario knygelėje pastebės nemažai trūkumų ir net dalykinių klaidų. Antai 47 psl. užsimenama apie kažkokias Lietuvos prekybinių atstovybės derybas su Dekanozovu Kaune dėl Lietuvos valdymo formos. Arba teiginys, kad visose trijose Pabaltijo šalyse renkant naujuosius parlamentus, Vyriausiajai rinkimų komisijai buvo įteikti užregistruoti konkuruojantys, tai yra nekomunistinių, kandidatų sąrašai (45 psl.). Iš tikrųjų nieko panašaus nebuvo. I. Šeinius ir jį kartodamas M. Waltaris apsiriko. Tačiau šios ir kitos klaidos, netikslumai nesumažina suomių romanisto knygos „Tiesa apie Estiją, Latviją ir Lietuvą“ vertės. Juk tai ne istorinė studija. Jos esmė ir nuopelnas – įspėjimas suomiams, kas laukia jų, jei jie atsidurs savo pietinių kaimynų – estų, latvių ir lietuvių padėtyje.

Užbaigiant recenziją, tenka dar kartą paminėti ilgametį ir nenuilstamą suomių kultūros mūsųose propaguotoją Vilniaus pedagoginio universiteto prof. Stasį Skrodenį. Tai jis „atkapstė“ jau ir Suomijoje bibliografine retenybe virtusią M. Waltario knygelę, išvertė ją į lietuvių kalbą ir pristatė Lietuvos skaitytojams.

Įteikta 2005 m. kovo 20 d.